

MIGRACIJE KAO INDIKATOR IZVRSNOSTI ŽIVLJENJA U HRVATSKOJ – POREDBENA RAŠČLAMBA RAZVOJNIH RAZDOBLJA

Dr. sc. Josip TICA*
Željko BOGDAN, dipl. oec.**

U ovome radu analizirali smo kretanje BDP-a per capita, demografski i gospodarski razvoj Hrvatske između 1870. i 2000. godine. Napravljena je poredbena raščlamba četiri odvojena razvojna razdoblja hrvatskog gospodarstva: razdoblja Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine Jugoslavije (SHS), SFRJ-ota i tranzicijskog perioda hrvatske neovisnosti. Unutar svakog od navedenih razdoblja, prvenstveno se vodeći dosadašnjim Stipetićevim znanstvenim doprinosima, napravljen je pregled najznačajnijih razvojnih i demografskih kretanja. U posljednjem djelu rada napravljena je provizorna ocjena međupovezanosti u kretanju salda migracija i BDP-a per capita kao dva konkurentna pokazatelja kvalitete življenja unutar sadašnjeg teritorija Republike Hrvatske tijekom dvadesetog stoljeća.

Ključne riječi: *relativna razvijenost, saldo migracija, demografski razvoj, gospodarski rast, ekonomska povijest Hrvatske*

UVOD

Hrvatska je zemlja koja je tijekom 20. stoljeća ostvarila buran gospodarski razvoj koji ju je preobrazio od pretežito agrarne zemlje u industrijsku zemlju u kojoj se udio agrarnog stanovništva postupno smanjivao. No taj razvoj nije se događao “preko” noći; dugo je vremena bio skroman da bi se snažnije

* Dr. sc. Josip Tica, docent Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

** Željko Bogdan, dipl. oec., asistent Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

razbuktao tek u drugoj polovici XX. st., nakon Drugog svjetskog rata. Jači ekonomski rast koji je Hrvatska tada ostvarila promijenio je ekonomsku strukturu hrvatskog pučanstva. Dok se početkom XX. st. najveći dio stanovništva bavio poljoprivredom, taj je udio sveden na otprilike 10% na kraju XX. St. Te mijene ekonomske strukture su povezane i sa demografskim karakteristikama jer je iz demografske literature poznato da je agrarno društvo povezano sa visokim stopama fertiliteta, a da su niske stope fertiliteta rezultanta gospodarskih mijena¹. Takva demografska kretanja nepobitno će imati i niz ekonomski nepovoljnih posljedica. One slijede iz činjenice da je, zbog zakona demografske inercije, smanjenje fertiliteta, a samim time i udjela mladog stanovništva, nužno korelirano sa porastom udjela starijeg dijela radnog kontingenta i starijeg stanovništva. Starenje stanovništva uzrokuje rast izdataka za zdravstvo, mirovine, pad produktivnosti, promjene u strukturi potrošnje i štednje, što može imati i nepovoljne učinke po ekonomski rast (Wertheimer-Baletić 1999; str. 390-405).

Već ranija razmatranja o demografskoj problematici upućivala su na zaključak da je stanovništvo bogatstvo zemlje, odnosno da je zemlja to bogatija što ima više stanovnika (Wertheimer-Baletić 1999; str. 62-68). Međutim zemlja je oskudan faktor – eliminiramo li mogućnost ratova, ona se neće povećavati s rastom stanovništva. Kada je dominantna gospodarska aktivnost agrar, u uvjetima predtranzicijskih stopa fertiliteta i niske poljoprivredne produktivnosti, porast broja stanovništva dovodi do tzv. agrarnog viška ili agrarne prenapučenosti – smanjenje broja poljoprivredno aktivnog stanovništva ne smanjuje poljoprivredni proizvod. Prema tome broj stanovnika nije “optimalan”, a taj problem su uočili još i antički autori, pa suboptimalan broj stanovnika, prema njima, nameće potrebu emigracije u kolonije (Wertheimer-Baletić 1999; str. 63.). Krajevi sa agrarnim viškom postaju emigracijska područja, a stanovništvo privlače krajevi sa, u gospodarskom smislu, boljom perspektivom. U “agrarnom vremenu” to su bila područja, poput istočne Slavonije, sa plodnom zemljom. U situaciji kada raste produktivnost poljoprivrede, što se najprije dogodilo u Engleskoj u XVIII. st., a nakon nje i u nizu zapadnoeuropskih zemalja, proizvodnja hrane je mogla prehranjivati stanovništvo koje se preseljavalo u gradove i zapošljavalo u industrijskom sektoru, odnosno nepoljoprivrednim djelatnostima. To nam otvara pitanje ispitivanja migracija kao pokazatelja izvrsnosti života – ljudi su se kroz cijelu povijest selili u potrazi za što boljim životnim standardom bilo da izučavamo grčku kolonizaciju od VII. do V. st. pr. Kr., bilo da proučavamo veliku seobu naroda ili migracije stanovništva tijekom XIX. st.

U ovom radu stoga ćemo pokušati dati odgovor na pitanje glede moguće veze između prostorne pokretljivosti stanovništva i gospodarskog razvoja Hr-

vatske. S tim ciljem najprije ćemo u sažetim crtama opisati proces razvoja hrvatskog gospodarstva u XX. st. i tijek demografske transformacije Hrvatske koja je u bitnoj mjeri upravo uzrokovana snažnim migracijskim tijekovima.

Međutim, dok je priljev, odnosno odljev stanovništva relativno lako procijeniti na temelju statističke podloge, to nije lako učiniti za gospodarski razvoj. U prvom redu to vrijedi zato što prije 1952. godine ne postoje egzaktni statistički podaci, pa se za razdoblje prije toga možemo služiti samo manje ili više preciznim procjenama (procjene su radili: Stipetić (1999., 2003.), Družić, Tica (2002.), Družić (2004., 2005.), Tica (2004.)). Drugi je razlog što je na početku XX. st. Hrvatska “još uvijek podijeljena na historijske pokrajine, nad kojima stvarnu vlast imaju sile izvan Hrvatske. Dalmacija i Istra nalaze se pod Austrijom, a Hrvatska i Slavonija dio su Ugarske. (...) Pored toga Međimurje i Baranja nalaze se u mađarskim županijama. Hrvatska je tako podijeljena, ona ne ostvaruje gospodarski razvoj na temelju vlastitih već tuđih posudbi”. Još jedna otežavajuća okolnost jest i “činjenica što nemamo analize financijskih rezultata pojedinih tvrtki, koje su poslovale u Hrvatskoj, kako bismo sagledali koji se dio ostvarenih prihoda pojavljuje kao dodatna tražnja na hrvatskom tržištu, a koji se (odlivom profita u inozemstvo) gubio za hrvatsko gospodarstvo, najčešće bespovratno”². Zbog te rascjepkanosti Hrvatske procjene BDP-a “ne daju pravu sliku nacionalnog tržišta, jer će ono i dalje, (...) ostati razjedinjeno, parcelirano, a težnje za njim bit će utopističke, romantične. Svi gospodarski mislioci naše zemlje snivaju o stvaranju velikog nacionalnog tržišta, sukobljavajući se pri tome s mletačkim, austrijskim i ugarskim ostvarenjima tog jedinstvenog tržišta. Taj sukob između želja i ostvarenja nije bilo moguće u prošlosti riješiti, pa ga ne rješava niti agregiranje podataka o ostvarenom bruto-domaćem proizvodu” (Stipetić 2003. str. 151).

U skladu s navedenim rad će obuhvatiti tri veće cjeline. Prvi dio rada, naslovljen sa *Gospodarski razvoj Hrvatske u 20. stoljeću* ukratko prikazuje tijek ekonomskog razvoja Hrvatske koji se odvijao unutar pet državno-pravnih okvira (Austro-Ugarsko Carstvo do 1918., Kraljevinu SHS (Kraljevinu Jugoslaviju) do 1941., NDH do 1945., SFRJ do 1991., i Republiku Hrvatsku od 1991. nadalje). U skladu s tim dekomponirat ćemo razvoj u četiri perioda³: 1. razdoblje od 1870. – 1913., 2. razdoblje od 1918. do 1941., 3. razdoblje 1950. – 1990. i 4. razdoblje nakon 1990. Drugi dio rada, pod nazivom *Migracijski tijekovi hrvatskog stanovništva tijekom 20. stoljeća* opisuje tijek migratornih kretanja hrvatskog pučanstva za koje se smatra da su u velikoj mjeri upravo bili uzrokovani i ekonomskim čimbenicima. Da li takva hipoteza stoji ispitat ćemo u trećem dijelu, naslovljenom *Postoji li veza između BDP-a p.c. i migracija stanovništva kao potencijalnih pokazatelja kvalitete*

života, u kojem testiramo vezu između migracijskog salda i BDP-a per capita kao mjere životnog standarda. Naša analiza, međutim, nije uspjela dokazati vezu između migracije kao pokazatelja kvalitete života i BDP-a p.c. što otvara i niz drugih pitanja koja ističemo u trećem dijelu ovog rada.

1. GOSPODARSKI RAZVOJ HRVATSKE U XX. STOLJEĆU

1.1. GOSPODARSKI RAZVOJ HRVATSKE U OKVIRU AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE (DO 1918.)

Gospodarski razvoj Hrvatske u okviru Austro – Ugarske Monarhije na početku 20-og stoljeća nije potrebno, a vjerojatno ni metodološki ispravno, isključivo ograničiti na period od 1901. do 1918. godine jer su se najznačajniji faktori koji su određivali sam tijek gospodarskog razvoja Hrvatske znatno ranije formulirali. U *prvom* redu bitan ograničavajući faktor razvoja ne Hrvatske, nego hrvatskih zemalja, kroz cijelo XIX. st. bila je upravo njihova razdvojenost jer su Istra i Dalmacija bile pod upravom Austrije, Međimurje i Rijeka Ugarske dok je ostali dio Hrvatske (uključivo i 1881. g. razvojačenu Vojnu krajinu) bio prividno slobodan, pod upravom bana i Sabora, ali kojeg su opet postavljali iz Beča i Budimpešte. Težnja za jedinstvenim tržištima nagnala je na proces ujedinjenja njemačkih i talijanskih državnica, a kao što je spomenuto u uvodu takve su težnje postojale i u hrvatskim zemljama. Zato je akademik Stipetić, i istaknuo tržište kao prvu školu u kojoj se uči nacionalizmu (Stipetić 2003: 151). Tržišna je podvojenost i onemogućila Hrvatskoj da samostalno kreira svoju ekonomsku i razvojnu politiku (Karaman 2000:207-8). U prilog ove tvrdnje govori nam i izgradnja željezničkih pruga u hrvatskim zemljama u drugoj polovici XIX. st⁴. Ona nam zbog utjecaja vladajućih krugova Austro-Ugarske Monarhije nije pridonijela snažnijem povezivanju hrvatskih zemalja i na taj način formiranju jedinstvenog nacionalnog tržišta. Zato se izgradnja pruga u krugovima hrvatskih ekonomskih povjesničara uzima kao jedna od tri strukturne krize s kojima se suočila mala hrvatska ekonomija, ako o njoj uopće smijemo govoriti u to vrijeme, u drugoj polovici XIX. st. U preostale dvije se ubrajaju prijelaz sa feudalnog na kapitalističke uvjete privređivanja i agrarna kriza u Europi⁵.

Na sva ova tri događaja potrebno je, zbog njihove povezanosti, gledati kao cjelinu. Hrvatsko se stanovništvo, pretežito agrarno, u procesu razmjene dobara i faktora proizvodnje, uglavnom služilo naturalnom razmjenom koju prodorom kapitalističkih odnosa potiskuje novčana privreda. Domaćem

seljaku sad je bilo teže jer novca nije imao za kupovanje dobara, a naturalna razmjena gubi na važnosti. U krajevima gdje je prošla željeznička pruga prijelaz sa robne na novčanu privredu bio je znatno brži. Željeznica je također postupno potiskivala i kolski promet koji se od Save, preko Karlovca, slijevao prema Rijeci i Senju i svu trgovinu od Karlovca prema spomenutim gradovima zbog veće rentabilnosti preusmjerila na Trst, pa je remetila dotadašnje gospodarske odnose, u prvom redu u poljoprivredi i trgovini. U kasnijem dijelu rada istaknut ćemo da je na teritorijima gdje je pruga prošla došlo do znatno ranijeg demografskog pražnjenja. Zato možemo reći da je utjecaj nepovoljnih faktora sprečavao objedinjavanje hrvatskih zemalja u jedinstveno nacionalno tržište. No, unatoč tome, u ekonomskom smislu na izgradnju željeznica ne bi se smjelo gledati isključivo u negativnom kontekstu jer je to do Prvog svjetskog rata dovelo do radikalnih promjena u orijentaciji proizvođača koji počinju proizvoditi i za daleka tržišta čemu je pridonijelo i jedinstveno carinsko tržište (Stipetić 1999; 91). Posljedica je veći stupanj integracije hrvatskih zemalja sa svjetskim tržištem već do Prvog svjetskog rata nego u kasnijem periodu, u vrijeme postojanja obiju Jugoslavija (Bićanić, 1967; 84). Zato za izgradnju željeznica, ali i za prodor robno-novčane privrede koja će pridonositi i rastu novčane akumulacije, možemo reći da su bile strukturne krize u kratkom roku, ali dugoročno da su ipak predstavljali koristi za gospodarstva hrvatskih zemalja. Agrarna kriza u drugoj polovici XIX. st. je smanjila cijene poljoprivrednim proizvodima, kako u Europi tako i u Hrvatskoj, pa je dohodak seljaka bio znatno manji. U europskim okvirima kriza je bila prebrođena (Bićanić, 1967: 81) prelaskom sa proizvodnje žita na intenzivno stočarstvo, uvozom jeftine stočne hrane i pretvaranjem oranica u livade, eliminacijom ugara te uvođenjem željeznog pluga i poljoprivrednih strojeva, umjetnog gnojiva i boljeg sjemena, plasmanom u poljoprivredu jeftinijih industrijskih proizvodnih sredstava, uvođenjem zaštitnih carina na žito, i naposljetku dugotrajnim prilagođavanjem zemljišne rente novoj razini cijena.

Osim nezainteresiranosti vladajućih krugova za razvoj hrvatskih zemalja valja napomenuti da je kod nas manjkalo i iskustva u vođenju poduzetničke djelatnosti, ali i novčane akumulacije. Premda je pokušaja bilo i ranije, snažniji je razvoj novčarskih institucija uslijedio tek u 1890-im što je moguće pripisati pozitivnim socioekonomskim promjenama na kraju 19. st. – provedenoj reinkorporaciji (priključenju Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj), te utjecaju češkog kapitala nasuprot austro-njemačkim i mađarskim faktorima (Karaman (2001; 220). Razvoj financijskih institucija Stipetić pripisuje postupnom ukidanju feudalnih i uspostavi kapitalističkih odnosa – nakon ukidanja kmetstva 1848. (u banskoj Hrvatskoj!). Hrvatski su kmetovi morali plaćati značajnu

otkupninu, koja se postupno smanjivala i prestala što je povećalo domaću štednju u štedionicama i bankama (Stipetić 1999; 127). Razvoj financijskog sustava otežavali su mali unutarnji robni promet, uska lokalna tržišta i udaljenost od velikih trgovinskih centara, te krah na bečkoj i budimpeštanskoj burzi 1873 (Stipetić 1999; 97-98). Bitnu je ulogu imalo i stanje u poljoprivredi jer je ona bila glavna gospodarska grana hrvatskog pučanstva. Naime, prodor kapitalističkih odnosa prisilio je seljaštvo na zaduživanje jer svoje obveze više nije moglo podmirivati u naturi. U novonastalim uvjetima je seljak morao dažbine davati u novcu, pa je bio prisiljen prodavati svoju zemlju (što je pridonijelo raspadanju dotada dominantnih kućnih zadruga i rasparceliranju zemljišta) i zaduživanju jer je na svojem zemljištu morao graditi nastambe i kupovati alat za rad. Potrebu seljaka za novcem su iskoristile tada formirane banke i štedionice. Podaci, međutim, pokazuju da je do razvoja financijskog sustava, u hrvatskim zemljama došlo tek nakon velike agrarne krize. Karaman, to pripisuje destimulativnoj ulozi domaćih vlasti koje su bile pod snažnom kontrolom krugova iz Beča i Budimpešte. Kriza bečke burze 1873, koja se uz pomoć državne ekonomske i financijske politike ubrzo prebrodila, u hrvatskim zemljama nije prebrođena intervencijom iz razloga što se državna vlast nalazila u “rukama vodećih čimbenika dualističkog sistema, pa domaći novčarski krugovi nisu mogli računati na takvu podršku” (Karaman, 1991; 59). Neprijeporno ovdje valja ponoviti i bitnu ulogu priljeva češkog kapitala koji je pridonio nakon 1890-ih razvoju financijskih institucija u Hrvatskoj.

U dosada izloženom dijelu teksta opisane su teškoće sa kojima se moralo suočavati hrvatsko stanovništvo. No unatoč tim nedaćama nekako se moralo preživljavati. U uvjetima sporijeg razvoja industrije pitanje koje nam se nameće kako je na te teškoće mogao reagirati hrvatski agrar. Vladimir Stipetić smatra da je hrvatski seljak na pad cijena agrarnih proizvoda u uvjetima krize odgovorio povećanjem proizvodnje. Prema njemu u tom kriznom vremenu “bilježimo iščezavanje ugara iz plodoreda, preoravanje livada i pašnjaka, intenzivniju obradu tla i druge mjere radne intenzifikacije proizvodnje. Selo time ostvaruje veću proizvodnju ali i osjetno povećava svoje isporuke tržištu. Kako se moralo podmirivati poreze i dugove, kupiti petrolej i sol, odjeću i obuću (a da o drugom da i ne govorimo), to je za istu količinu tih obaveza i dobara seljak morao davati veće količine svojih proizvoda, nerijetko i na uštrb vlastite ishrane (...), pa su pothranjenost i glad ostali u seljačkim kućama” (Stipetić 1999; 118). Na temelju toga možemo zaključiti da je period od kraja XIX. st. ujedno i razdoblje rasta i hrvatske poljoprivredne proizvodnje. Međutim taj zaključak vrijedi ako se eliminira kriza vinogradarstva. Period 1860 do 1880 bilo je vrijeme konjunktura vinogradarstva u Dalmaciji i

Istri koje su izvozile grožđe u Italiju i Francusku jer su njihovi vinogradi bili ugroženi bolešću vinove loze. Stoga je poljoprivredna proizvodnja, osobito u srednjoj Dalmaciji bila podređena vinogradarstvu. Rizičnost takvog pristupa se ukazala vrlo brzo kad su se Italija i Francuska oporavile od bolesti, kad je bolest napala dalmatinske vinograde, te kada je Austrija zbog političkih razloga 1891. godine dozvolila uvoz jeftinijih talijanskih vina na austrijsko tržište u koje je spadala i sama Dalmacija što je izazvalo vinogradarsku krizu u Dalmaciji i Istri. Gospodarsko stanje u ovim pokrajinama dodatno je pogoršavala i kriza jedrenjaštva zbog jer ono nije konkuriralo stranim vlasnicima parobroda – domaći sitni pomorski poduzetnici su tek 1908. udruživanjem uspjeli formirati prvo parobrodarsko društvo Dalmatia.

Industrijski razvoj koji je započeo razvojem prehrambene industrije sredinom XIX. st. do kraja je stoljeća prelazio u ruke stranog kapitala koji je određivao pravac razvoja privrede u hrvatskim zemljama pri čemu je vodio računa isključivo o brzem, lakšem i opsežnijem stjecanju dobiti. To najbolje prikazuje i snažan razvoj drvoprerađivačke industrije izvan gradova čime je čak usporen razvoj urbane industrije, koja se snažnije razvija tek od kraja XIX st (Karaman 2001; 223-225). Među industrijski centrima najviše prednjače Zagreb i Osijek koji su zahvatili $\frac{1}{4}$ tvorničke proizvodnje u sjevernoj Hrvatskoj ali se razvitak nastavio i u ostalim gradovima sjeverne Hrvatske (Karaman 2001; 206). Te promjene najbolje predočavaju i podaci da je 1900. u gradovima Hrvatske i Slavonije (ondašnje granice) bilo 77 industrijskih pogona sa ukupno 5907 radnika a izvan gradova 136 pogona sa 12892, a da se do 1910. broj pogona u gradovima skoro udvostručio (144), a van gradova smanjio na 127 dok je broj radnika u gradovima iznosio 11500 nasuprot vangradskih 12104 (Karaman 2001; 207). U preostalim dijelovima Hrvatske na prijelazu stoljeća je proces industrijalizacije bio usporen čemu je pridonosilo i pomanjkanje željezničke veze sa zaleđem. Usprkos tome, dijelom zbog postojanja “otočnih željezničkih pruga”, ali u većoj mjeri zbog priljeva stranog kapitala, u Dalmaciji se ipak javlja niz industrijskih pogona poput alkoholnih pića, prerade ribe, te cementna i kemijska industrija (Karaman 2001; 206-7). Od ostalih prostora Monarhije korisno je spomenuti razvoj Rijeke koja se pod ugarskom dominacijom pretvorila u značajno pomorsko i industrijsko središte, ali i bujan razvoj Pule koja se pretvorila u značajnu ratnu luku Austrije što je pridonijelo i boljoj perspektivi njihovih okolnih krajeva. Procjenjuje se da je rast od 1900. do 1913. iznosio oko 2,82%, a moguće je prelazio i 3% prosječno godišnje⁶. Procijenjena godišnja stopa rasta BDP-a po stanovniku između 1900. i 1913. prema Stipetiću (2002: 75 tablica 5) iznosi 2.25%, ali je najveća u odnosu na slijedećih 40-ak godina. Zato možemo zaključiti da je

pozitivne trendove koji su se početkom XX. st. nastavili u hrvatskim zemljama od kraja XIX st. prekinuo je Prvi svjetski rat u ljeto 1914.

1.2. RAZVOJ U OKVIRU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (1918 – 1941)

Stvaranje Kraljevine SHS, odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije, za Hrvatsku je značio nove ekonomske promjene (Bićanić 1967; 83-4). Tržište nove države bilo je manje od austrougarskog, ali je imalo i manju kupovnu moć. Kraljevina SHS bila je pretežno agrarna, pa raspadom Austro-Ugarske Monarhije više nije bilo unutarnjeg tržišta industrijskog karaktera koje bi moglo apsorbirati viškove agrarne proizvodnje. Relativni položaj Hrvatske se mijenja jer od dotad među najmanje razvijenim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije postaje, uz Sloveniju, najrazvijeniji dio nove države, a k tome Zagreb i najjači financijski, industrijski i trgovački centar. Teritorij bivše Države SHS, u odnosu na Kraljevine Srbiju i Crnu Goru imao je, izuzev rudarstva, znatno razvijenije gospodarske grane, poput stočarstva, šumarstva, industrije (uglavnom šumske, industrije robe široke potrošnje), novčarstva i prometa (Bićanić 2004: 51-52). Analogno tome i njihov je veći značaj u vanjskoj trgovini, pa je izvoz iz hrvatskih i prečanskih krajeva obuhvatio približno 80% cjelokupnog jugoslavenskog izvoza, dok je uvoz hrvatskih i prečanskih krajeva iznosio nešto više od 70% jugoslavenskog uvoza, pa analiza bilance plaćanja Jugoslavije ukazuje da je Srbija kao zaostala agrarna zemlja sa trgovinom u deficitu, stalni uvoznik kapitala, dok su prečanski krajevi, u koje spada i Hrvatska, zarađivali taj kapital ili preko priljeva novca od iseljenika ili od izvoza (turizam, međunarodni tranzit, lučni prihodi) (Bićanić 2004: 56). Pripadanje gradova poput Trsta, Rijeke, Pecsuha, Szegedina drugim državama zahtijevalo je ekonomsku preorijentaciju njihove okolice koja je pripala Jugoslaviji, a koja se prije toga orijentirala na plasman svojih proizvoda u te gradove. Ne smije se zanemariti ni da je formiranje novog ekonomskog područja rezultiralo i novim carinskim granicama što je odvojilo Hrvatsku od ranijih izvoznih tržišta Austro-Ugarske, a to je osobito pogodilo izvoznu agrarnu industriju i paromline (Bićanić 1967: 87).

Unatoč problemima period do 1925. značio je konjunkturu u hrvatskom gospodarstvu. Zbog maksimalne cijene poljoprivrednih proizvoda poboljšana je položaj hrvatskih seljaka jer su se u inflatornom razdoblju oslobodili tereta ranijih dugova, kao i poreznih nameta. To im je omogućilo kupovinu zemlje, gradnju kuća, gospodarskih zgrada i kupovanje blaga i poljoprivrednog inventara, no veće investicije su rezultirale i većim stupnjem zaduživanja

(Šimončić-Bobetko 2005:45). To je većim dijelom vrijedilo za seljaštvo u sjevernijim dijelovima Hrvatske. U južnijim dijelovima današnje Hrvatske, a također i Hercegovine obradive je zemlje malo kako u odnosu prema cijelokupnoj površini, a također i relativno u odnosu prema broju stanovništva. Posjedi su mali i sve se više rasjepakavaju pa su parcele rijetko veće od 2 jutra, slabe su proizvodne tehnike jer zbog siromaštva svako domaćinstvo nema pluga i volova za oranje, pa se seljaci moraju udruživati ili se snaći naturalnom rentom (Bičanić 1996⁷:23).

Nezasićeno unutarnje tržište, jaka carinska zaštita, pozitivno zakonodavstvo i koncentriran kapital u Zagrebu pridonijeli su konjunkturi industrije (Šimončić-Bobetko 2005:16-18). Unatoč ovim povoljnim faktorima, puna afirmacija ovog sektora je bila ugrožena gubitkom dijela unutarnjeg tržišta kao posljedica kraha Austro-Ugarske Monarhije, pa su industrijske kompanije, u većoj mjeri nastale još prije Prvog svjetskog rata, morale poslovati sa znatno neiskorištenim kapacitetom.

No deflacijska politika države sredinom 1920-ih ugrozila je seljaštvo i industriju. "Cijene su seljačkih proizvoda veoma pale. Učenjaci vele, da su pale na polovicu prijašnjih cijena. Ali u stvari pogoršao se je položaj seljaka mnogo više. I kad se seljaci tuže na krizu, onda se obično tuže na veliki pad seljačkih cijena seljačkih proizvoda. Doduše, pale su i cijene industrijskih proizvoda i uopće robe, koju seljak kupuje. Ali je taj pad mnogo manji nego pad seljačkih cijena. Zato seljaci s pravom kažu: 'Sve što kupujemo tako je skupo, a što prodajemo tako je jeftino' da si seljak svakog dana može kupiti sve manje proizvoda potrebnih za život njegov i njegove porodice"(Bičanić 1996: 40). Nastala situacija je rezultirala problemom seljačkih dugova koji su likvidirani tek 1936.

Teškoće kreditiranja uslijed deflacijske politike usporile su rast industrije nakon 1923. čemu je pomogao i pad kupovne moći seljaštva (Šimončić-Bobetko 2005: 46, Družić, Tica 2001: 96). Do nove konjunktura je došlo 1929. godine ali je on bilo kratkotrajan. Ubrzo slijedi pad prodaje industrijskih proizvoda što rezultira snižavanjem njihovih cijena, smanjenjem obujma poslovanja te uvoza i izvoza, a situaciju još pogoršavaju i slom privatnog financijskog kapitala i nepovoljni tečaj. Veliki broj tvornica je u Hrvatskoj snizio nadnice što izaziva štrajkove, ali su smanjeni troškovi proizvodnje i poboljšana konkurentska pozicija, pa se situacija poboljšava nakon 1935. (Šimončić-Bobetko 2005: 52). Ne vodi se dovoljno brige o razvoju tercijarnog sektora, osobito onog segmenta koji je povezan sa morem (što nam svjedoči i nedovoljna briga o unapređenju pomorstva, uređenju luka, promociji turizma, lošoj kvaliteti ugostiteljskoj usluge), pa su se uslužne grane razvijale isključivo na

osnovi interesa privatnog kapitala (Šimončić-Bobetko 2005: 65-7). Usporedimo li sadašanje razdoblje sa 1930-im, čini se da se svijest o tome nije značajno promijenila na početku XXI. st.

Već na temelju dosad izloženog moglo bi se zaključiti za ovaj stadij hrvatskog razvoja da, kad je ekonomska politika u pitanju, značajnijih promjena nije bilo jer je eksploatacija vladajućih krugova Austro-Ugarske zamijenjena eksploatacijom vladajućih krugova dinastije Karađorđevića. Konkretniju analizu uvelike otežava nepostojanje podataka po povijesnim pokrajinama zbog centralizma kojeg je provodio kraljevski dvor. No procjenjuje se da je u razdoblju od 28 godina (1910. – 1938.) prosječan godišnji porast domaćeg proizvoda Hrvatske iznosio oko 1,5%, odnosno domaćeg proizvoda po stanovniku 1% što je trećinu niže od svjetskog prosjeka (Sirotković 2001: 162). Procjene akademika Stipetića za BDP po stanovniku nešto su niže za period od 1913. do 1940. iznose 0.88 % (Stipetić 2002: 75 – Tablica 5). U periodu (1910 – 1938) svjetsko gospodarstvo je raslo po prosječnoj stopi od 3%, pa je stopa rasta hrvatskog gospodarstva bila tri puta manja od svjetske. Hrvatska je u Kraljevini Jugoslaviji ušla natprosječno razvijena, u glavnini sa već formiranim industrijskim kapacitetom i sa najvećom koncentracijom financijskog kapitala pa su njeni potencijali mogli osigurati investicije za rast 4 do 5% godišnje. Nažalost dio hrvatske akumulacije se otuđivao i koristio bilo izvan Hrvatske bilo za druge namjene što se moralo odraziti i po stope rasta (Sirotković 2001: 162). Čini se da su ekonomske promjene nastale formiranjem Jugoslavije zaustavile pozitivna strujanja u gospodarstvu hrvatskih zemalja. Naravno da ovdje bitnu ulogu valja pripisati i izvanjskim faktorima koji su u spomenutom periodu postojali. U prvom redu riječ je o svjetskom sukobu (1914 – 1918), ali i krizama koje su pogodile europsko i svjetsko gospodarstvo te pripremama za naoružanje koje su dovele do izbijanja novog svjetskog sukoba⁸, ali smo mišljenja da je na rast hrvatskog gospodarstva najvažniji utjecaj imao ekonomski položaj Hrvatske u Jugoslaviji.

1.3. GOSPODARSKI RAZVOJ HRVATSKE U POSLIJERATNOM RAZDOBLJU

Period (1940. – 1950.) obilježili su Drugi svjetski rat sa velikim gubicima ljudskih i materijalnih resursa, period uspostave socijalističkog načina privređivanja i blokada od strane Sovjetskog bloka. Ekonomski, ovo je razdoblje smanjenja ukupne proizvodnje, ali zbog velikih ljudskih stradanja ujedno i razdoblje porasta BDP-a po stanovniku⁹. Dok su svi raniji podaci bile samo procjene od 1952. moguće je i empirijski proučavati rast hrvatskog gospodar-

stva, ali i ostale makroekonomske varijable (zaposlenost, nezaposlenost, saldo bilance plaćanja, tečaj). Do 1952, postavljeni su temelji za industrijalizaciju, a sredstva za industrijalizaciju mogli su se prikupiti jedino od seljaštva. To je učinjeno na način da je administrativno “promijenjen odnos relativnih cijena na štetu poljoprivrede što je u kombinaciji sa prinudnim otkupom najvažnijih poljoprivrednih proizvoda omogućilo preraspodjelu dohotka i prinudni odljev štednje iz agrarnog sektora, te mogućnost njenog transformiranja (npr. putem politike administrativno propisanih niskih nadnica) u pojačanu investicijsku aktivnost u industriji” (Družić 2004: 218). Tako je iz poljoprivrede metodom škara cijena, odnosno “nepovoljnih uvjeta razmjene”, ekstrahiran značajan dio viška vrijednosti poljoprivrede u korist povećane akumulativnosti socijalizirane industrije, pa je udio investicija u narodnom dohotku zemlje već 1949. dosegao 20%¹⁰. Osim škara cijena i obveznog otkupa, valja dodati i kolektivizaciju, te mobilizaciju seljaštva na radnim akcijama i sl. (Nejašmić 1991: 179-80). “Sličnu je funkciju imala i politika (administrativno određenih) visokih cijena industrijskih proizvoda široke potrošnje. Logički su slijed činile i (propisane) relativno niske cijene infrastrukturnih usluga kao što su stanovanje, energenti, transportne usluge” (Družić 2005: 273).

S obzirom da je naglasak razvojne politike bio na industrijalizaciji, posljedica toga je i stalan rast udjela industrije i rudarstva u društvenom proizvodu do 1989. godine uz neprestano smanjenje doprinosa poljoprivrednog sektora, a trgovina ugostiteljstvo i turizam povećavaju svoj udio u proizvodnji do 1983. g., a potom slijedi njihov polagani pad (Sirotković 2001, 164 Tablica 2.7-2). Prosječni godišnji rast industrije između 1952 i 1989. bio je 6,2 % što je u tom razdoblju značilo i povećanje industrije za 7,8 puta (Sirotković 2001: 114). Ovdje se nameće i pitanje izbora bazne godine, da se npr. uzimala godina 1955. tada bi se rast industrije i dohotka pokazao nešto sporijim.

Za donošenje konkretnih zaključaka glede ocjene gospodarskog razvoja, a i njegovih posljedica, bitno je, osim rasta industrije, proučavati i četiri temeljne makroekonomske varijable: razinu i dinamiku nacionalnog proizvoda, zaposlenost i nezaposlenost, kretanje salda bilance plaćanja i tečaja. Domaći je proizvod po stanovniku iskazivao stalan rast, po prosječnoj godišnjoj stopi od 6,1% između 1952 – 1980., a 1980-e su predstavljale razdoblje stagnacije. Pokrivenost uvoza izvozom stalno je padala (Družić 2004; 202-7).

Period između 1950 i 1980., promatrano stopama rasta dohotka per capita, za Hrvatsku je najuspješnije gospodarsko razdoblje jer je prosječna godišnja stopa rasta iznosila visokih 4.68% (Stipetić 2002: 75 – Tablica 5). No već ovaj period imao je klicu budućih problema jer su troškovi brze industrijalizacije,

nakon 30 godina, stigli na naplatu u 1980–im godinama. Ubrzana industrijalizacija je bila povezana sa naglom deagrarizacijom, pa je uzrokovala sektorsku neravnotežu. “Ekstrakcija štednje iz agrarnog sektora padom relativnih cijena u odnosu na industriju, rezultirala je oportunitetnim troškom zaostajanja poljoprivredne proizvodnje, rastućim deficitom u proizvodnji hrane i dugoročnim padom pokrivenosti uvoza izvozom poljoprivrednih proizvoda. Na to se nastavlja oportunitetni trošak rastućeg deficita platne bilance, inozemnog zaduživanja, itd” (Družić 2005: 273). Također visok udio investicija u dohotku je ograničio je sredstva za osobnu potrošnju, pa je nametnuo politiku jeftine radne snage koja je nadalje pridonosila smanjenoj produktivnosti i niskoj efikasnosti investicija (Sirotković 2001:120). Ovo je nadalje za posljedicu imalo pad konkurentnosti hrvatskih tvrtki što je onda rezultiralo kumuliranjem trgovinskog deficita i rastom vanjske zaduženosti zemlje (Družić 2005: 274). “Ekstrakcija štednje iz sektora infrastrukturnih usluga imala je oportunitetne troškove u devastaciji stambenog fonda, nerazvijenijim prometnicama, gubicima u proizvodnji energije, itd. Potom, neekonomski visoke cijene industrijskih proizvoda smanjivale su eksternu konkurentnost, poticale neracionalnost i obračunavanje ‘nazidanih’ troškova” (Družić 2004; 218). Visoki rast je također rezultirao i većom inflacijom potražnje zbog visokih investicija, pa se nametala potreba smanjivanja potrošnje i povećanja štednje kako bi se namaknula sredstva za investicije. Zaostajala je poljoprivredna proizvodnja, pa je došlo do deficita u proizvodnji hrane i dugoročnog pada pokrivenosti uvoza nad izvozom poljoprivrednih proizvoda što je pridonijelo rastu deficita bilance plaćanja, dok su zbog isisavanja štednje iz infrastrukturnog sektora devastirani stambeni fond, nerazvijene prometnice, ostvarivani gubici u proizvodnji energije i sl. (Družić 2004: 218). Kasnije se pristupilo negativnoj realnoj kamatnoj stopi što je stimuliralo investicijsku i druge oblike agregatne potražnje, diferenciranim porezima i carinskom politikom se također utjecalo na netržišnu alokaciju resursa i pojavu nelikvidnosti (Družić 2005: 274). Problem nelikvidnosti rješavao se monetarnom ekspanzijom, selektivnim kreditima, otpisom potraživanja i proračunskim transferima što je dodatno dovelo do inflatornih kretanja, pa se inflacijski vir “sve više sužavao i ubrzavao dok konačno krajem 1980-ih nije progutao gotovo svaku racionalnu podlogu gospodarskog sustava kojeg je upravo inflacija održavala na životu u posljednjim godinama postojanja. To je bila još jedna plastična potvrda naputka kako isti lijek koji primijenjen u propisanim dozama ima iscjeliteljsko djelovanje, u prekomjernim dozama može imati poguban učinak” (Družić 2004: 220).

1.4. TRANZICIJSKO RAZDOBLJE

Tranzicijsko razdoblje je pokrenuto prema globalnim receptima deregulacije, privatizacije i liberalizacije. Predtranzicijske specifičnosti Hrvatske koje se poglavito ogledaju u samoupravljanju i postojanju društvenog vlasništva nisu iskorištene kao prednost, nego je tranzicija započela korakom unazad, odnosno nacionalizacijom. Provedba pretvorbe, odnosno privatizacije je vjerojatno najbolje doslovno, ali i figurativno oslikala izvrsnost u provođenju tranzicijskih reformi. Umjesto da se gospodarstvo pokrene unaprijed, kao i u ostalim tranzicijskim zemljama, napravljen je korak unazad u kojem su se izgubile sve prednosti koje smo možda imali na početku tranzicijskog procesa.

Rezultati svega su bili očigledni, BDP je pao za gotovo 45% i oporavlja se više od 17 godina. Zaposlenost je smanjena za gotovo 600.000 radnih mjesta i još uvijek se nije vratila na predtranzicijske razine, a industrijska proizvodnja se u dogledno vrijeme neće niti u apsolutnim iznosima vratiti na predtranzicijsku razinu. Plaćena je ogromna cijena, prvenstveno u smislu oportunitetnog, izgubljenog outputa kako bi se gospodarstvo postavilo na bržu stazu rasta u odnosu na zemlje gradualističkog pristupa reformama (Slovenija i Poljska), ali do akceleracije stopa rasta (još uvijek!?) nije došlo.

Kako ocijeniti dinamiku gospodarskog razvoja Hrvatske tijekom XX. st? U tu svrhu najprimjereniji će biti stav akademika Stipetića koji je, proučavajući tijek hrvatskog razvitka u posljednjem stoljeću, došao do slijedećeg zaključka: "Povećanje mase bruto-domaćeg proizvoda Hrvatske za osam i pol puta između 1900. i 2000. godine) i bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku (za 6,2 puta u istom razdoblju) zaista je impresivno, kad ga omjerimo s napretkom ostvarenim u devetnaestom ili ranijim stoljećima. Ali, u netom minulom dvadesetom stoljeću cijelo je čovječanstvo ostvarilo gigantski napredak. U okviru toga hrvatski napredak nije izniman, već tek prosječan. Očito je da provedene ekonomske politike prošlosti nisu uspjele učiniti hrvatski razvoj bržim nego što je cijeli svijet kročio. Zato pred Hrvatskom, generacijama 21. stoljeća, stoji težak i složen zadatak: izvesti zemlju iz naslijeđenog nezavidnog položaja u kom se nalazimo" (Stipetić 2002: 82).

2. MIGRACIJSKI TIJEKOVI HRVATSKOG STANOVNIŠTVA TIJEKOM 20. STOLJEĆA

Prihvatimo li stavove antičkih autora, postojanje "agrarnog viška" pokazatelj je da je broj stanovnika daleko iznad svojeg optimuma i da ga je, zanema-

rimo li mogućnost tehnološkog napretka, moguće “rješavati” preseljavanjem stanovništva. To je bio i način na koji su se i hrvatski krajevi rješavali agrarne prenapučenosti, pa su stoga hrvatske zemlje tradicionalno bile emigracijsko područje.

Međutim jačina iseljavanja nije podjednako zahvatila sve hrvatske zemlje u isto vrijeme što je moguće vidjeti na temelju karata u Nejašmić (1991: 47, 50, 55, 59, 63). U vrijeme postojanja Austro-Ugarske Monarhije, dakle između 1869. i 1910. godine¹¹ evidentno je stupanj depopulacije najviše zahvatio gorsku Hrvatsku, unutrašnjost Istre, otoke, dubrovački dio i dijelove zagore te moslavački kraj, dijelove Podravine i Baranje. Iseljavanje iz Dalmacije je počelo ranije nego u ostalim krajevima Hrvatske, ali čini se da razmjeri nisu drastični kako se u prvi mah mislilo (Nejašmić 1991: 97). U periodu 1910. - 1921. depopulacija je zahvatila najveći dio Hrvatske dobrim dijelom kao posljedica ratnih zbivanja – za taj period se uglavnom za neke dijelove Dalmatinske zagore i otoke može reći da su imale povećanje broja stanovnika, dok se u periodu 1921. – 1931. veći razmjer depopulacije, kao i u njenim počecima vidi u gorskoj Hrvatskoj, Braču, Hvaru, dubrovačkom zaleđu i dijelovima istočne Slavonije. Proces se još više razbuktao između 1931. – 1948. i samo neki dijelovi Dalmacije, Zagorja i Slavonije nisu imali smanjenje broja stanovnika. Procjenjuje se da je u samom periodu od sredine XIX. st. do 1948. hrvatsku napustilo oko 825 000 stanovnika od čega se $\frac{3}{4}$ odnosi na prekoceanske migracije, a preostalo stanovništvo se selilo uglavnom u europske zemlje i to uglavnom u periodu između dva svjetska rata (Nejašmić 1991: 109). Procjene Jakova Gele čine se još poraznijim – kumulativno je u Hrvatsku između 1900. i 1948. uselilo 369.040 ljudi, a odselilo 1.261.648 pa je višak iseljenih bio 892.608 (Gelo 2005: 74, 80 – Tablice III-2 i III-5).

Promatra li se sama dinamika tog procesa dolazi se do zaključka da su u ranoj razvojnoj fazi proučavanog procesa smanjenjem broja stanovnika bili zahvaćeni krajevi koji su bili otvoreniji prema svijetu i inovacijskim tokovima (Nejašmić 1991: 110). To se ne odnosi nužno na krajeve koje je nužno karakteriziralo pomorstvo, već su i krajišnici bili stalno mobilni jer im je glavna funkcija bila sprečavanje turskih napadaja na habsburški teritorij. U unutrašnjosti je izgradnja željeznice pridonijela otvaranju krajeva kroz kojih je prolazila i samim time omogućila tijek informacija o krajevima sa „boljom perspektivom“. S njom na selo prodiru i robno- novčani odnosi koji su doveli do gospodarskih promjena na selu. Izgradnja željeznice je olakšala migracije pučanstva iz tih krajeva, a pojava robno-novčanih odnosa bila je preduvjet da agrarni višak stvori poticaj za seljenje (Nejašmić 1991: 103), odnosno pretvori ga u migracijski potencijal¹². Naime, prije prodora željeznice i kapitalističkih

odnosa, seljaci su živjeli i raditi u skladu sa svojim dotadašnjim običajima i poticaja za promjenama zacijelo nije bilo, ali čim se otvori širi horizont tada nastaje poticaj za seljenjem.

Činilo bi se stoga da je depopulacija u najvećoj mjeri bila uzrokovana ekonomskim faktorima. S obzirom da je u ovom periodu, a govorimo o vremenu prije Drugog svjetskog rata pretežito iseljavalo agrarno pučanstvo, ti ekonomski faktori su u bitnoj mjeri povezani sa geografskim karakteristikama područja u kojima su ti emigranti prije obitali. Geografske značajke tih prostora je analizirao Nejašmić (1991: 72-75) i ustvrdio da je u glavnini riječ o krškom reljefu, sitnim i nedovoljno plodnim tlima, te nepovoljnoj klimi, što je u bitnoj mjeri otežavalo život stanovništva tih krajeva. Osim geografskog čimbenika valja kao moguće faktore depopulacije analizirati još i prirodno kretanje, epidemije i ratove što prelazi okvire ovog članka¹³. Osim same krute prirode iseljavanje su potakle i strukturne krize, zajedno sa krizom jedrenjaka u Dalmaciji, koje su prošle hrvatske zemlje. Seljak više nije bio u mogućnosti podmirivati obveze u naturi, već u novcu, pa se morao također i zaduživati, čime je bogatio kapitalističku buržoaziju, što je osobito poticalo i raspadanje kućnih zadruga u drugoj polovici XIX., a negdje i u prvoj polovici XX: st. Lijek protiv toga seljak je tražio u nadničarenju ili u iseljavanju. Kako do kraja XIX. st. nije mogao naći boljeg života ni u gradu jer nije bila razvijena prerađivačka industrija rješenje je bilo u (u prvoj ruci) prekomorskom iseljavanju (Nejašmić 1991: 78). Po toj bi logici snažniji razvoj prerađivačke industrije krajem XIX. i početkom XX. st. , kao posljedica priljeva stranog kapitala i rasta domaće akumulacije, trebao dovesti i do smanjivanja migracijskih kretanja i ublažavanju depopulacijskih trendova. No da li je bilo tako? Temeljeno na podacima Nejašmića (1991; 98) i Jakova Gele (ur.) (2005; 70, 74, 75 – tablice III-1, III-2 i III-5) moguće je doći do zaključka da je negativni migracijski saldo između 1869 i 1910 bio oko 94.000 ljudi (odseljenih oko 300.000 stanovnika), dok je između 1900 i 1910 negativni migracijski saldo iznosio 133.854 godine (101.478 doseljenih i 235.332 odseljenih). Nejašmić (1991: 109) također procjenjuje da je od sredine XIX. st. do Prvog svjetskog rata u Hrvatsku doselilo 183759 osoba. Budući da je Hrvatska u periodu pred Prvi svjetski rat imala, zanemarimo li period (1950 – 1980), najveći prosječni godišnji rast, onda možemo zaključiti ili da domaća industrija jednostavno nije imala snage da apsorbira taj agrarni višak ili da su, osim siromaštva, na migracije utjecali i neki drugi faktori. A da je takvih faktora bilo kazuje i činjenica da su postojale agencije koje su poticale preseljavanje stanovništva u prekomorski teritorij. Strani vlasnici parobroda koji su potukli domaće jedrenjake u Dalmaciji i Istri svakako su imali koristi od poticanja stanovništva na preseljenje.

Slična je situacija bila i u međuratnom razdoblju. Gospodarske prilike nisu se značajnije mijenjale; postojalo je kraće razdoblje prosperiteta do sredine 1920-ih, a potom nastaju problemi i u agraru i u industriji. "Izlaz iz agrarne prenapučenosti bio bi u povećanju obradivih površina, industrijalizaciji i napokon u iseljavanju u inozemstvo. Međutim, samo povećanje obradive površine obično nije moglo apsorbirati ni prirodni priraštaj stanovništva. Ostale su samo dvije mogućnosti. Industrijalizacija i iseljavanje. No, obje su u vrijeme krize prestale postojati" (Nejašmić 1991: 87). Svjetska je kriza, naime umanjila kreaciju novih radnih mjesta u prekomorskim i europskim ekonomijama što je pridonijelo smanjenu iseljavanja, a s druge strane je i usporila industrijalizaciju kod nas jer su se industrijska poduzeća i sama našla u krizi i zatvarala radna mjesta, pa su mnogi zaposleni u industriji izgubili posao te se morali vratiti na selo a to je onda pridonosilo i porastu agrarne prenapučenosti¹⁴. Konjunktura poljoprivrednih proizvoda do 1925 godine i polagani napredak industrije u tom razdoblju također je pridonijela smanjenju migracijskog salda. On je između 1921. i 1931. iznosio svega 67650 (Gelo (ur.)(2005: 70 – tablica III-1)). Prema procjenama Gele (2005: 253) između 1922. i 1929. je u Hrvatsku uselilo 50702, a odselilo 76905 (negativni migracijski saldo 26203), dok je, recimo između 1934. i 1938. uselilo 22609, a iselilo 40303 (negativni migracijski saldo 17694). Smanjenje iseljavanja je posljedica zatvaranja tržišta rada u Americi, krize europskih zemalja koja je spriječila veća odseljavanja u te zemlje. Međutim, unatoč "povoljnim" faktorima možemo reći da je u periodu između dva rata trajno odselilo oko 130000 ljudi, a sam Drugi svjetski rat i događaji neposredno nakon njega su doveli do novog iseljeničkog kontigenta od oko 250000 ljudi (Nejašmić 1991; 108). Procjene Gele (2005: 253) ukazuju da je između Prvog svjetskog rata i 1950. godine iz Hrvatske iselilo 879524 ljudi.

U periodu nakon Drugog svjetskog rata, kako vidimo na kartama u Nejašmić (1991: 150, 159), cjelokupna je Hrvatska postala jedno depopulacijsko područje a krajevi koji bilježe porast broja stanovnika jesu šira okolica Zagreba, te riječko i osječko područje i još nekoliko "oaza" u ostalim dijelovima Hrvatske. Kad se u cjelini promotri broj iseljenika između 1948 i 1981. dolazi se do procjene da je iz Hrvatske iselilo u prekomorske zemlje oko 140000 osoba, od čega 70000 već do početka 1960-ih (Nejašmić 1991: 191). Nakon 1971. veći pečat migracijskim strujanjima iz Hrvatske daje "privremeni rad u europske zemlje", koji je "pridonio" od 1960 do 1981 trajnom iseljenju iz Hrvatske u te zemlje. Najveći razmjer je negativni migracijski saldo imao u periodu 1961. – 1971 kada je iznosio 258469 (što je posljedica odlazaka na "privremeni rad" te 1991 – 2001. i kada je iznosio 247355 (što

je u veliko mjeri posljedica ratnih zbivanja na tržištu bivše Jugoslavije)(Gelo (ur.) (2005; 70 – tablica III -1)) .Za međupopisna razdoblja 1971 – 1991. evidentiran je pozitivni migracijski saldo što je posljedica povrata dijela ljudi sa “privremenog rada u inozemstvu”¹⁵. “Dio povratnika koji se vratio s privremenog rada u Hrvatsku otišao je na rad u inozemstvo iz drugih republika i pokrajina bivše Jugoslavije, prvenstveno iz Bosne i Hercegovine. Podaci o povratnicima ne kazuju odakle su otišli, već kazuju da su otišli na privremeni rad s područja bivše Jugoslavije i pri povratku se nastanili u Hrvatskoj (...)Hrvatsko stanovništvo u zemlji imalo je pozitivni saldo migracija, ali je on bio manji nego što su bili povratni tokovi iz inozemstva. To znači da je u razdoblju 1971.-1981. bilo iseljavanja u inozemstvo, ali su povratni tokovi iz inozemstva i pozitivni saldo migracija s drugim republikama to kompenzirali” (Akrap 1998; 35). Navedenom valja dodati i nacionalnu homogenizaciju što znači da su manjine iz republika bivše Jugoslavije selile prema svojoj matičnoj republici – Srbi su se selili u Srbiju, a Hrvati u Hrvatsku. Pozitivan migracijski saldo između 1971. i 1991. je bio velikim dijelom uvjetovan doseljnjem stanovništva iz Bosne i Hercegovine što je potencirao i rat – računa se da je iz B i H u Hrvatsku u tom periodu uselilo 189039 stanovnika i taj je broj nadmašio useljenike iz te države prije 1991. premda je prednjačila u seljenju prema Hrvatskoj u odnosu na sve ostale republike. Procjenjuje se i također da je iz je iz Hrvatske od 1991. do 2001. iselilo do 200000 osoba (Akrap (ur.) 2003, 38).

Promatrano generalno dvije osnovne odrednice poslijeratnih migracija bile su naslijeđena populacijsko naseljska struktura ali i cjelokupni koncept poslijeratnog društveno-gospodarskog razvoja (Nejašmić 1991; 166). Hrvatsku je karakterizirala disperzna naseljenost čak i nakon Drugog svjetskog rata i kao takva bila je neprimjerena u poslijeratnim društveno gospodarskim odnosima. Ubrzana je industrijalizacija zahtijevala koncentraciju privrednih djelatnosti i stanovništva što je s vremenom dovelo do veće gustoće populacije u gradovima i razrjeđivanja ruralnih krajeva, naročito malih naselja jer ona nemaju uvjete za obavljanje mnogih aktivnosti kao što su školstvo, zdravstvena zaštita, uslužni servisi, administracija, politički i kulturni život, sportske manifestacije i sl. koje se lakše rješavaju u većim naseljima (Nejašmić 1991; 167). Poslijeratni društveno-gospodarski razvoj zasnovan je na ideji da “socijalističko društvo treba postati razvijeno industrijsko društvo, a da u poljoprivredi trebaju prevladavati kolektivizirana društvena gospodarstva što će omogućiti industrijaliziranu poljoprivrednu proizvodnju” (Nejašmić 1991; 178). Urbano-industrijski razvitak bio je oligocentrističkog tipa, jer ga je karakteriziralo postojanje nekoliko središta koja nose razvitak bez istodobnog

adekvatnog razvoja manjih urbanih središta u ruralnim prostorima. To također djeluje na migracijska kretanja jer urbane regije koncentriraju stanovništvo i kapital, a slabije razvijene regije proživljavaju niži dohodak, nižu zaposlenost, iseljavanje, starenje i sl. (Nejašmić 1991; 180). Vlado Puljiz je istaknuo nekoliko faktora koji su djelovali na napuštanje poljoprivrede u Hrvatskoj¹⁶: sitan i parceliran posjed uz agrarnu prenapućenost u prijašnjoj razvojnoj fazi, zaostajanje dohotka poljoprivrednika za dohotkom nepoljoprivrednika, uskraćenost prava poljoprivrednicima na mirovinsko i zdravstveno osiguranje, ponuda nepoljoprivrednog rada, školovanje mladih, naglo otvaranje komunikacija između sela i grada.

Opisani tijekovi, premda imaju svoju društveno gospodarsku pozadinu u velikoj mjeri će imati svoj povratan utjecaj na gospodarstvo Hrvatske kako u cjelini tako i u pojedinim regijama. Iseljava pretežito mlado stanovništvo, obrazovano, sklono inovacijama i demografski reproduktivno koje postaje ljudski kapital u sredinama u koje dolazi, a ne u sredinama iz koje potječe, a ostaje pretežito stanovništvo u starijoj dobi što će imati i makroekonomske implikacije po hrvatsku privredu. I ono malo preostalog mladog stanovništva još razmišlja o iseljavanju vani, a sve zbog tog što smatra da u Hrvatskoj nema adekvatnih uvjeta za život. Procjenjuje se da u Hrvatskoj danas ima oko 460000 osoba starijih od 14 godina koji su u posljednjih godinu dana razmišljali o preseljenju inozemstvu od kojih 92000 već poduzelo neke radnje da se preseli u inozemstvu, a od njih 14700 zatražili radnu odnosno boravišnu dozvolu (Božić, Burić 2005; 20). Navedeni primjer stvarno pokazuje da Hrvatska još nije riješila problem iseljavanja jer većina potencijalnih migranata, uglavnom mlade osobe (naročito mlađi i neoženjeni muškarci) ističe nadu u zaposlenje, bolju zaradu i uvjete rada u inozemstvu, ali u manjoj mjeri nego u srednjoeuropskim zemaljama u sličnoj gospodarskoj fazi razvoja (Božić, Burić 2005; 25, 30)..

Demografska transformacija, koja je u bitnoj mjeri uzrokovana snažnim migracijskim kretanjima neosporno će imati i nepovoljne makroekonomske implikacije. Definitivno sa starenjem stanovništva će porasti izdaci za zdravstvo i mirovine, a starenje radnog kontigenta će u velikoj mjeri utjecati na kvalitetu i produktivnost radne snage. Stoga Hrvatska mora poduzeti sve mjere da bi ovako nepovoljne trendove ublažila.

Utvrđivanje činjeničnog stanja o gospodarskom razvoju i demografskim kretanjima nameće pitanje o njihovoj povezanosti.

3. POSTOJI LI VEZA IZMEĐU BDP-A PER CAPITA I MIGRACIJA STANOVNIŠTVA KAO POTENCIJALNIH POKAZATELJA KVALITETE ŽIVLJENJA

Ogroman broj istraživanja, među kojima se posebice ističu radovi Stipetića (1999; 2002; 2003) i Družića i Tice (2002) su pokazali da je ekonomski rast Hrvatske tijekom posljednjeg stoljeća bio iznimno kontroverzan i da su se razdoblja regresa i progressa izmjenjivala jednakim intenzitetom i jednakom učestalošću. Gotovo da se, barem u smislu relativne razvijenosti, moglo govoriti i o simetriji razvoja i regresa.

Osim povijesnih istraživanja, suvremena ekonomska istraživanja uzdižu BDP, odnosno stope rasta BDP-a na pijedestal promišljanja o ekonomiji i razvoju Hrvatske. Međutim, odmaknemo li se na trenutak od utilitarizma i materijalističkog pogleda na svijet, kao pretpostavke, možemo doći u napast provjeriti u kojoj je mjeri npr. rast BDP-a ili BDP-a per capita povezan sa razinom zadovoljstva populacije u kojoj se navedeni razvoj ili rast odvijaju.

Odvažimo li se na navedeni korak, susresti ćemo se s velikim i gotovo nepremostivim problemom. Kao što većina postmodernističkih istraživača ekonomike sreće i sama priznaje, sreća, odnosno zadovoljstvo je nemjerljiv koncept, iako ga je važno predstaviti kao varijablu kako bi mogli formirati ekonomsku politiku s ciljem maksimiziranja iste, ciljne varijable. Neoklasična ekonomija pretpostavlja da više novca znači i više zadovoljstva i samim time da je mjerenje BDP-a, varijabla na kojoj završava potraga za "obećanim". Gotovo prema narodnoj uzrečici "Novac kviri ljude, ali i smanjuje nervozu".

Ovaj rad čini iskorak u smislu da pretpostavlja da je u ljudskoj prirodi da kretanjem u prostoru na neki način markiraju zemljopisne pozicije na kojima im je ugodno, odnosno manje ugodno. Pretpostavka se bazira na primjeru atmosferalija, gdje ljudi u slučaju sunca traže hlad, odnosno u slučaju kiše nadstrešnicu, te se premještanjem (migracijama) indirektno izjašnjavaju o tome što ih čini zadovoljnijim, odnosno o tome gdje im je ugodnije.

U makroekonomskom pogledu na problem zadovoljstva (sreće) stanovništva, migracije mogu ponuditi indirektan odgovor na pitanje koliko su razvojni uspjesi u određenim razvojnim dionicama djelovali na rast, odnosno pad zadovoljstva stanovništva, indirektno procijenjen migracijama u i iz Republike Hrvatske. Saldo migracija je u opisanom metodološkom kontekstu smijenio BDP sa pijedestala ciljne varijable ekonomske politike, odnosno okrenuo stvar naopačke. U skladu sa ovim obratom, BDP, odnosno ekonomski rast su samo sredstva za maksimizaciju zadovoljstva stanovništva koje je u ovome slučaju mjereno "glasanjem nogama", odnosno migracijama.

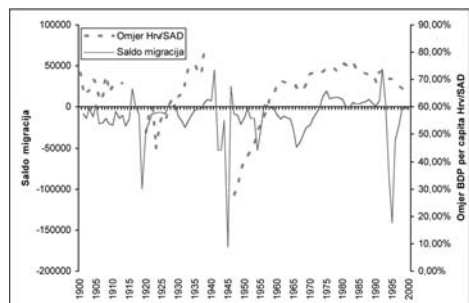
Podaci o ekonomskom rastu i o migracijama su dostupni i raspoloživi. Za potrebe ove analize uzeti su podaci o BDP-u per capita za Hrvatsku od Maddisona (2003) za razdoblje od 1990. do 2000., od Tice (2004) za razdoblje od 1910. do 1990. i Good-a (1994) za razdoblje prije prvoga svjetskog rata. Za razdoblje između 1. svjetskog i domovinskog rata, Stipetićeva (2002) procjena nije uzeta za potrebe ove analize iz prostog razloga što je napravljena samo za ključne godine, što bi u našoj analizi znatno smanjilo broj opservacija, Družić-eva i Ticina (2002) procjena iz razloga što nije izražena u dolarima korigiranim za kupovnu moć koji su neophodni za poredbenu raščlambu s Austrijom i Njemačkom. Podaci za BDP per capita Austrije, Njemačke i SAD-a su preuzeti od Maddisona (2003), a podaci za saldo migracija iz Gelo (ur.) (2005).

Na početku je napravljena poredbena raščlamba salda migracija po godinama i razine BDP-a per capita Hrvatske u odnosu na BDP per capita u SAD-u od 1900. do 2000. godine. Iako postoje podaci za BDP per capita sve do 1870. godine, migracijski saldo za 19. stoljeće (po godinama) autori ovoga teksta nisu uspjeli pronaći u literaturi.

Grafikon 1 prikazuje kretanje relativne razvijenosti i salda migracija. Prema neoklasičnoj teoriji, u razdobljima kada se Hrvatska relativno razvijala u odnosu na SAD, život je postajao ugodniji i saldo migracija bi trebao konvergirati prema pozitivnim vrijednostima. Međutim, čak i površan pogled na podatke, pokazuje da relativna razvijenost u odnosu na SAD i nije bila toliko bitna varijabla za objašnjavanje migracija u Hrvatskoj. Razvojno najuspješnije desetljeće šezdesetih godina je bilo povezano sa negativnim migracijskim saldom, a desetljeće stagnacije osamdesetih sa pozitivnim saldom. S druge strane, ekonomski boom tridesetih godina je zaustavio iseljavanje i već neposredno prije drugog svjetskog rata saldo postaje pozitivan. Tri ratna razdoblja su naravno proizvela velika iseljavanja, ali za to razdoblje je podatke o rastu teško komentirati u kontekstu migracija.

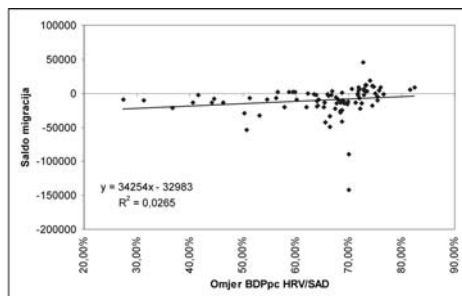
Napravimo li regresijsku analizu obje varijable, očigledno je kako razlika u BDP-u per capita između SAD-a u Hrvatske može objasniti samo 2,6% salda migracija u Hrvatskoj. Drugim riječima, relativna razvijenost Hrvatske u odnosu na SAD nije bila ključna varijabla koja je mogla biti određena kao determinator nezadovoljstva, odnosno motiva koji je tjerao stanovništvo Republike Hrvatske na iseljavanje (Grafikon 2).

Grafikon 1: Odnos relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na SAD i salda migracija u Hrvatskoj

Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur.) (2005)

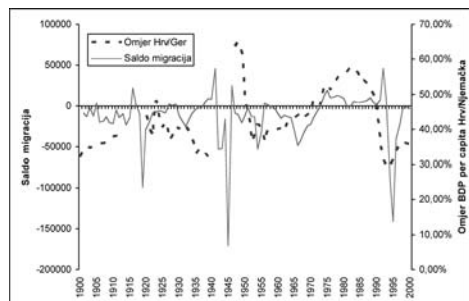
Grafikon 2: Regresija relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na SAD i salda migracija u Hrvatskoj

Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur.) (2005)

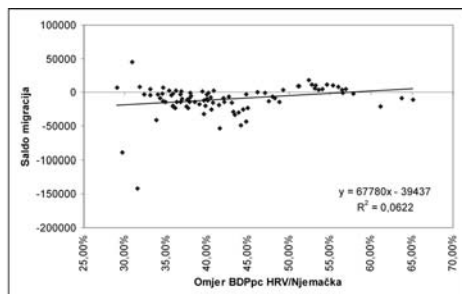
Usporedba sa Njemačkom je proizvela slične rezultate kao i usporedba sa SAD-om. Osamdesete godine obilježene stagnacijom su rezultirale pozitivnim saldonom migracija, razvojno uspješne šezdesete negativnim saldonom migracija, a sedamdesete ozbiljnom konvergencijom relativne razvijenosti i salda migracija. U odnosu na SAD, najveća razlika je demonstrirana u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća gdje je gospodarsko divergiranje Hrvatske u odnosu na Njemačku rezultiralo popravkom migracijskog salda (Grafikon 3).

Grafikon 3: Odnos relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na Njemačku i salda migracija u Hrvatskoj

Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur.) (2005)

Grafikon 4: Regresija relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na Njemačku i salda migracija u Hrvatskoj

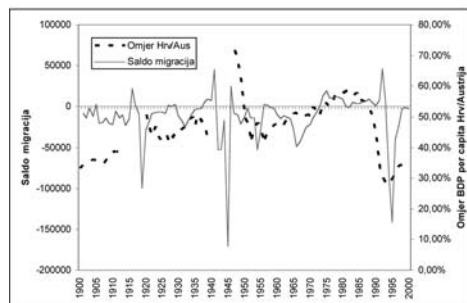
Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur.) (2005)

Regresijska analiza u kojoj je saldo migracija zavisna, a relativna razvijenost nezavisna varijabla je ukazala da je moguće objasniti 6,2% devijacija u saldu migracija pomoću relativne razvijenosti. Odnosno, isto kao i u slučaju sa SAD-om, relativna razvijenost nije bila ključan indikator determiniranju zadovoljstva stanovništva (Grafikon 4).

Pored Njemačke i SAD-a, poredbena raščlamba relativne razvijenosti i salda migracija je napravljena i za Austriju kao zemlju koja je za migracije možda bila važnija početkom nego krajem dvadesetog stoljeća. Odnos između dvije varijable je bio sličan odnosu u slučaju Njemačke. Očigledno je kako i u ovom slučaju osamdesete bilježe stagnaciju i pozitivan saldo, šezdesete početak emigracijskog vala popraćen razvojnim uspjehom i tridesete sa predrznom korelacije koji je suprotan onom koji predviđa teorija (Grafikon 5).

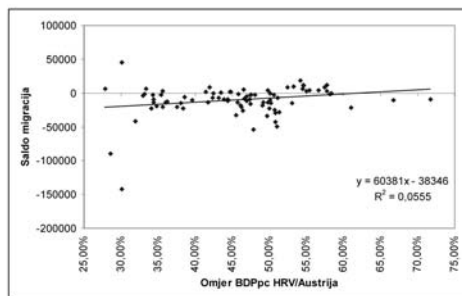
Regresijska analiza je potvrdila rezultate koje smo dobili i za Njemačku. Relativna razvijenost Hrvatske mjerena BDP-om može objasniti samo 5,5% ukupnih kretanja salda migracija (Grafikon 6).

Grafikon 5: Odnos relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na Austriju i salda migracija u Hrvatskoj

Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur) (2005)

Grafikon 6: Regresije relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na Austriju i salda migracija u Hrvatskoj

Izvor: Good (1994); Maddison (2003); Tica (2004); Gelo (ur.) (2005)

Prikazani empirijski nalazi ozbiljno dovode u pitanje materijalističko-utilitarnu pretpostavku koja stavlja znak jednakosti između dohotka i razine zadovoljstva stanovništva koje je tijekom promatranog razdoblja živjelo na današnjem teritoriju Republike Hrvatske. U neku ruku ovi nalazi govore puno više u prilog sociološkim objašnjenjima vrednovanja kvalitete života u Hrvatskoj od onih čisto ekonomskih objašnjenja.

ZAKLJUČAK

Ovim radom autori pokušavaju staviti u odnos vezu između salda migracija hrvatskog pučanstva i relativne razvijenosti Hrvatske u odnosu na Njemačku, Austriju i SAD. U svim ocijenjenim regresijama veza između salda migracija i omjera Hrvatske i dohotka odabranih zemalja nije bila signifikantna. Za konkretnije rezultate bilo bi korisno ispitati vezu između broja emigranata i relativne razvijenosti Hrvatske, zbroja emigranata i imigranata kao pokazatelja ukupnih migracija i relativne razvijenosti Hrvatske i omjer dohotka po stanovniku Hrvatske i odabranih zemalja iskazati recipročno, pa ga staviti u vezu sa migracijskim pokazateljima. No već preliminarni rezultati pokazuju da ne možemo sa sigurnošću govoriti o sigurnoj vezi između salda migracija i razvijenosti zemlje, pa će za konkretniji odgovor biti potrebna daljnja istraživanja.

Nalazi otvaraju brojna pitanja svima koji se interesiraju za budućnost razvoja i napretka u Hrvatskoj. Zašto u odnosu na sve tri zemlje ne postoji nikakva veza između životnog standarda i migracija u razdoblju prije velike depresije? Koji čimbenici mogu objasniti vezu između migracija i relativne razvijenosti u odnosu na SAD, ali ne u odnosu na Njemačku i Austriju u razdoblju koje je neposredno prethodilo Drugom svjetskom ratu? Zašto su "legendarne" razvojne šezdesete godine bile obilježene snažnim bumom emigracije koja je u početku desetljeća bila zaustavljana administrativnim mjerama? Kako je moguće da su osamdesete godine koje su prethodile raspadu i bile obilježene stagnacijom, rezultirale pozitivnim saldom migracija?

Naposljetku, čak i ako pronađemo odgovor na sva ovdje otvorena pitanja i dijagnosticiramo sve moguće uzročnike, kako negativne, tako i pozitivne, potrebno je pronaći i odgovor na pitanje zašto su svi ti uzročnici imali presudniju ulogu od čistog ekonomskog razvoja (mjereno BDP-om) i trebaju li i još neidentificirani uzročnici dobiti prioritet u raspravama o budućem razvoju zemlje.

LITERATURA

- Akrap, A (1998): Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971 – 1981 i 1981 i 1991 za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji u knjizi: Ivan Lajić (ur.)81998.): "Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup", Institut za migracije i narodnosti, str. 11-68
- Akrap, A. (ur.)(2003.): "*Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj*", Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži

- Bićanić, R. (1967.): “*Ekonomске промјене у Хрватској изазване стварањем Југославије*” у зборнику: *Прилози за економску повјест Хрватске*, Институт за историју радничког покрета Хрватске
- Bićanić, R. (1996.), *Kako živi narod*” Правни факултет Свеучилишта у Загребу и Накладни завод globus, reprint izdanje
- Bićanić, R. (2004. reprint): “*Ekonomска podloga hrvatskog pitanja*”, Dom i svijet & Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Božić, S., Burić, I. (2005.): “*Migracijski potencijal Hrvatske – mikroanalitički aspekti*”, *Migracijske i etničke teme* 21, 1-2, str. 9 – 33 str. 30.
- Družić, I. (ur.) (2001.): “*Hrvatski gospodarski razvoj*”, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura.
- Družić, I. (2004.): “*Resursi i tržišta hrvatskog gospodarstva*”, Politička kultura Zagreb
- Družić, I. (2005.): “*A Journey Through Transition Time with Special Reference to Croatia*”, Political culture
- Družić I., Tica J. (2002), “Dinamika i kontroverzе gospodarskog razvitka Hrvatske”, *Znanstveni skup stabilizacija-participacija-razvoj*, Ekonomski fakultet –Zagreb & Mikrorad
- Gelo, J. (ur.)(2005.): “*Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća)*”, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Good D.F. (1994), “The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910”, *The Journal of Economic History*, Vol. 54, No. 4, 869-891
- Karaman, I. (1991.): “*Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800 – 1941*”, ITP Naprijed
- Karaman, I. (2000.): “Hrvatska na pragu modernizacije 1750 – 1918”, Naklada Ljevak.
- Maddison A. (2003), “Annual Estimates of Population, GDP and Per Capita GDP (1870-2001)”, http://www.eco.rug.nl/~Maddison/Historical_Statistics/horizontal-file.xls (last reload: March 19, 2004)
- Nejašmić, I. (1991.): “Depopulacija u Hrvatskoj: korijen, stanje, izgledi”, Globus nakladni zavod, Institut za migracije i narodnosti.
- Sirotković J. (2001.): „Razina razvijenosti i makroekonomska struktura hrvatskog gospodarstva“ u knjizi: Družić, I., Sirotković, J. “*Uvod u hrvatsko gospodarstvo*”, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu & Politička kultura str. 87.-231
- Stipetić, V. (1999): “Gospodarski rast Hrvatske i Središnje Europe između 1850. i 1913.” Rad HAZU ; 478, knj. 37, str. 81 – 133.
- Stipetić, V. (2002), “Stupanj i dinamika gospodarskog razvoja Hrvatske”, *Znanstveni skup stabilizacija-participacija-razvoj*, Ekonomski fakultet –Zagreb & Mikrorad
- Stipetić, V. (2003.): “Stanovništvo i bruto domaći proizvod Hrvatske (1500 – 1913) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona”, Anali zavoda za povijesne znanosti hrvatskeakademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Svezak XLI Dubrovnik 41 str. 91 – 156,
- Šimončić – Bobetko, Z. (2005.): *Industrija Hrvatske 1918 – 1941*, AGM Zagreb
- Tica, J. (2004): *The Estimation of 1910-1989 Per Capita GDP in Croatia*, ZIREB, vol. VII No. 1., 103-133.,
- Wertheimer-Baletić, A.(1999): “*Stanovništvo i razvoj*”, MATE

BILJEŠKE

- ¹ Ovaj problem objašnjava teorija demografske tranzicije koja je objašnjena u: Wertheimer-Baletić (1999; 49-193)
- ² Oba citata iz: Vladimir Stipetić (1999; 81-2).
- ³ Razdioba je učinjena na temelju: Ivo Družić, Josip Tica: *Hrvatski gospodarski razvoj* u knjizi (Ivo Družić (ur.) 2001. str. 93) pri čemu autori prvo razdoblje datiraju od 1900. do 1910. godine, ali je ovdje učinjena korekcija jer je akademik Stipetić (1999., 2003.) procjenjivao BDP Hrvatske do 1913. godine koja je ujedno bila i zadnja mimodopska godina u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Budući da je na razvoj hrvatskih zemalja unutar austrougarske države poč. XX. st. utjecali i događaji s druge polovice XIX. st. početna godina ovog razdoblja je 1870. jer je David Good procjenjivao dohodak sljednica Austro-Ugarske između 1870. i 1910. (Good (1994)).
- ⁴ Jedan od priloga tome je i izgradnja željezničkih pruga u drugoj polovici XIX. st. jer se zbog diktata vladajućih austrougarskih krugova ne može reći da je pridonio snažnijem povezivanju hrvatskih zemalja. Dalmacija je sve do izgradnje ličke pruge 1925. bila odijeljena od ostatka Hrvatske, a izgradnja uskotračnih pruga u B i H je otežavala dalmatinsku trgovinu sa bosanskim zaleđem. Istra je, u željezničkom smislu, nepovezana sa ostatkom Hrvatske sve do današnjih dana. U Slavoniji je potican separatizam, ali je interes trgovaca drvom pridonio željezničkom povezivanju Slavonije sa ostatkom banske Hrvatske (Karaman (1991.,54)
- ⁵ Rudolf Bićanić (1974-5): *Ekonomska podloga događaja 1903. g. u Hrvatskoj*, uzeto iz Nejašmić (1991; 77)
- ⁶ Ova stopa je dobivena na temelju procjena za BDP per capita Hrvatske 1900. i 1913. iz Good (1994) – podaci i sa stranice: <http://web.efzg.hr/dok//MGR//tica/WEB%20podaci.pdf> Proširi li se vremenski interval na (1890 – 1913) tada na temelju istog izvora procjenjujemo da je prosječna godišnja stopa rasta iznosila oko 2.3%. U Ivo Družić (2004: 228-9 Tablica 6.1 i 2005: str. 285-7 – Tablica 16.1) je BDP Hrvatske (u milijunima \$ iz 1990) 1900. procijenjen na 2461, a 1910 na 3367, što bi davalo prosječnu godišnju stopu rasta od 3,18% u tom periodu.
- ⁷ Ova knjiga je opisuje teret seljačkih dugova i, općenito, seljački standard kako ga doživljavaju seljaci jer je zasnovan na istraživanjima koja je autor vršio na populaciji današnje Dalmacije, dijelova Bosne i Hercegovine, tzv. pasivnih krajeva. Bićanić ih i naziva pasivnim krajevima jer su u pasivi – zaduženi
- ⁸ Pripremajući se za Drugi svjetski rat Njemačka je iskoristila jugoslavensku krizu pa je uspjela preko nje snabdijevati se sirovinama i poljoprivrednim proizvodima koje je plaćala klirinški. Zato se našla na prvom mjestu u jugoslavenskom izvozu, ali i uvozu, nauštrb ostalih zemlja što je bila naznaka da je njemački kapital zagospodario jugoslavenskim tržištem od 1933 do 1939, pa su se snizile cijene proizvodima, smanjila proizvodnja i otpuštali radnici u kožnoj, metalnoj i tekstilnoj industriji (Šimončić – Bobetko 2005:96– 7)
- ⁹ Stipetić procjenjuje da je Hrvatska 1940. imala 4.13, a 1950. 3.85 milijuna stanovnika, i dohodak (mjereno u dolarima sa kupovnom moći iz 1990.) 1940. 7.17, a 1950. 7.08 milijuna. Analogno tome BDP po stanovniku je 1940. bio 1.737, a 1950. 1.838 \$. (Stipetić 2002: 73 – Tablica 4)

- ¹⁰ Vladimir Stipetić (1980) Ekonomski faktori transfera poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti – iskustva Jugoslavije od 1945 do 1978 godine, prema Nejašmić (1991: 179-80)
- ¹¹ Za međurazdoblja u proučavanju migracija stanovništva uzimaju se međupopisna razdoblja i u tim razdobljima potrebno voditi računa i o koncepciji popisa stanovništva. Koncepcija stalnog stanovništva primijenjena je 1857, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 i 1991, dok su popisi 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921, 1931 i 2001 rađeni po koncepciji prisutnog stanovništva. O primijenjenoj koncepciji ovisi i usporedivost rezultata popisa (o koncepcijama popisa vidi u: Wertheimer-Baletić (1999: str. 46-48). Zbog ovih specifičnosti Nejašmić (1991: 43) je tijekom depopulacije promatra od 1869. godine.
- ¹² Migracijski potencijal predstavlja procijenjeni kontingent potencijalnih međunarodnih migranata. Demografska ga literatura dijeli na ukupan, vjerojatni i stvarni migracijski potencijal. Ukupan migracijski potencijal ukazuje na osobe koje su u posljednjih godinu dana razmišljale da se isele iz Hrvatske i privremeno ili trajno nasele u nekoj zemlji. On ukazuje na potencijalnu sklonost migracijama. Vjerojatni migracijski potencijal se odnosi na one koji su već poduzeli neke radnje da se nasele u inozemstvu (prikupili informacije o određenoj zemlji, zatražili boravišnu odnosno radnu dozvolu, pobrinuli se za stan odnosno smještaj, pobrinuli se za radno mjesto). Dio vjerojatnog potencijala čini stvarni migracijski potencijal – riječ je o onom segmentu potencijalnih migranata koji su već zatražili boravišnu odnosno radnu dozvolu. (Božić. Burić 2005; 19-20)
- ¹³ O tim faktorima više vidi u: Nejašmić (1991; 121-146.)
- ¹⁴ Rudolf Bičanić (1940): “*Agrarna prenapučenost*”, preuzeto iz: Nejašmić (1991.): .
- ¹⁵ U popisima stanovništva 1971. 1981 i 1991. službena statistika razdvaja stanovništvo u zemlji i stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu, ali je opravdano računati migracijska salda za stanovništvo u zemlji jer “stanovništvo popisano u zemlji izravno sudjeluje u različitim gospodarskim, društvenim, socijalnim i drugim strukturama”, opravdano je računati migracijski saldo za stanovništvo u zemlji i taj će se u ovom radu i upotrebljavati“ (Akrap 1998; 34)
- ¹⁶ Vlado Puljiz (1983): “*Novi trendovi deagrarnizacije u SR Hrvatskoj*”, preuzeto iz: Ivica Nejašmić (1991; 185-6.)